

КИЇВСЬКА НАУКОВА ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА: ГЕОРГІЙ ЧЕЛПАНОВ (1862 – 1936)

У статті психологічні погляди видатного філософа та психолога, професора Київського університету св. Володимира Георгія Івановича Челпанова проаналізовано в контексті становлення українських наукових шкіл.

Ключові слова: філософія, психологія, наукові школи, експериментальна психологія, педагогічна психологія, теоретичний дискурс.

Psychological views of a noted philosopher and psychologist, professor of the University of Kiev St. Vladimir George Chelpanov the article analyzed in the context of the establishment of the Ukrainian scientific schools.

Key words: philosophy, psychology, scientific schools, experimental psychology, educational psychology, theoretical discourse.

В умовах посиленого інтересу до проблем відродження національної культури неможливо обійти увагою фундування та розбудову наукових шкіл академічної філософії, естетики та психології в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Відповідно до географічного, соціально-політичного й культурного «розташування сил» у тодішній царській імперії українські наукові школи виникли з центрами у Києві, Львові та Харкові, становлення і результативність яких так само має певну специфіку від регіональних особливостей та ідейних поглядів їх представників. За умови, що історію і культуру творять непересічні постаті своєю діяльністю та творчими здобутками, можемо стверджувати: значний потенціал розвитку науки і культури тих часів лежить у площині самоздійснення й індивідуального саморозгортання видатних представників гуманістики, чий доробок небезпідставно увійшов до скарбівні національної історії.

Об'єктивно проаналізувати досягнення наукових шкіл, що постали в Україні в означений період, можливо, лише враховуючи чітку конгруентність процесів функціонування ортодоксальної науки в Західній Україні, північно-центральному регіоні, східній частині країни з тими особливостями культурного, мовного й соціального середовища, за яких наука розбудовувалася майже автономно на теренах минулої доби. Дослідження ролі університетів загалом і розвитку в них філософії зокрема сьогодні є особливо актуальним, адже університетська освіта завжди була методологічно зрілою в царині гуманітарного знання. Отже, розкриття змісту та суті феномена університетської філософії України ХІХ – початку ХХ століть, наукових емпіричних та позитивістських напрямків у межах академічної науки, теоретичні напрацювання шкіл естетики та психології, що оформилися в перші десятиліття ХХ століття конкретизується в низку завдань: а) окреслити специфіку університетської науки (передусім – філософії, естетики, психології) як окремої царини знань; б) розкрити типологію основних центрів наукової думки в Україні; в) означити чільних представників та їх основний доробок.

Специфіку наукового простору України рубежу ХІХ – ХХ століть логічно визначити на прикладі фахової діяльності Імператорського Університету св. Володимира в Києві, Львівського університету й Харківської естетико-психологічної школи. До Київської школи зараховуємо представників університетської філософії, естетичної та психологічної традиції: О. Новицького, Г. Челпанова, В. Зеньковського. Досвід студіювання літератури та мистецтва, напрацьований протягом професійної діяльності літературним критиком, українським «ідеологом» модернізму та нового естетизму М. Євшаном, який більшість часу працював у Києві як постійний автор провідного часопису «Українська Хата» (1909 – 1914), також вважаємо можливим зарахувати до набутків Київської наукової школи.

Насамперед, зазначимо: ще наприкінці позаминулого століття в українській історико-філософській думці почалося дослідження феномена інституціалізації філософської культури, який виник в Україні з розбудовою вищих навчальних закладів, а саме, почалося вивчення *«академічної»*, або *«професійно-академічної філософії»*, нерозривно пов'язаної з працею професорсько-викладацького корпусу світських університетів та духовних академій. Тож має сенс вести мову про потужний процес творення і формування значної філософської культури в Україні ХІХ – початку ХХ століть.

На думку деяких дослідників, упродовж всього ХІХ століття існувало дві центральні «філософські магістралі: “неофіційна”, чи публіцистична, філософія, в якій йшов напружений пошук самобутності української думки, але яка грішила несистемністю, а нерідко і дилетантизмом; та “офіційна”, чи професійно-академічна, в якій ставали предметом філософської рефлексії найактуальніші проблеми духовного життя суспільства та здобутки природничих наук» [2, 255]. З Н. Мозговою, яка висловлює дану точку зору, полемізує дослідниця М. Ткачук, сповідуючи інший науковий підхід щодо суті й предмета академічної філософії. «Тип філософування, – пише вона, – інституалізований насамперед у системі освіти, виявляє себе теоретичною діяльністю у спеціалізованих галузях філософського знання, у так званих філософських науках» і тоді «академічна філософія, що розглядалась у зазначеному геокультурному просторі, повинна розглядатись у складі двох її компонентів – як філософія університетська і духовно-академічна» [8, 21].

Таким чином, поняття «академічна філософія» постає значно ґрунтовнішим і більш змістовним порівняно з дефініціями «університетська» чи «духовно-академічна» філософія, що характеризують лише типологічно-видовий напрямок науки. При цьому особливості філософського знання, передусім в сенсі інституціалізованої філософської культури України ХІХ – початку ХХ століття, обумовлені універсальністю академічної культури і охоплюють те наукове середовище, в якому відбувалося становлення відповідного освітнього сегмента. Тому більш структурованою постає позиція авторів монографії «Історія філософської думки в Україні» І. та В. Огородників, які академічну філософію визначають, власне, як «професійну культуру, що створюється на кафедрах академічних закладів як світського, так і духовного напрямів» [3]. Проте філософією «у повному розумінні цього слова», зазначають вони, можна вважати філософію духовних академій, де в той час викладався цілісний спектр філософських наук на відміну від світських університетів [5, 313-314].

Оскільки ми прагнемо розбудувати наш підхід до філософської, естетико-психологічної спадщини України межі ХІХ – ХХ століть насамперед у контексті

університетської освіти, то про виникнення Київської філософської школи варто говорити, виходячи з наукових традицій Імператорського Університету св. Володимира (1834). Розділивши два поняття – університетська та духовно-академічна філософія (де *«Університетська філософія – напрям думки та філософування, який представлений професорсько-викладацьким складом кафедр університетів, діяльність яких обумовлена уставами міністерства, вирізняється ліберально-світським характером та плюралістичним, синтетично-синкретичним і еkleктичним спрямуванням дослідження та викладання»*, а *«Духовно-академічна філософія – тип філософування, носіями якого є професорсько-викладацький склад духовних академій, який детермінований за формою – самодержавним політичним устроєм та приписами Священного Синоду, за змістом – догматами православного віровчення і вирізняється релігійно-консервативною поміркованістю ідей»*) [6, 77] – слід зосередити увагу на першій з них.

Загальновідомо, що з початку відкриття Київського університету – 15 липня 1834 р. – і до кінця 40-х рр. XIX століття до складу філософського факультету входило два відділення – історико-філологічне та фізико-математичне. Перше з них складалося з кафедр філософії, грецької словесності та старожитностей, римської словесності та старожитностей, російської словесності, загальної й російської історії, статистики. Надзвичайно цікавою постаттю в історії Київської філософської школи був Георгій Челпанов (1862 – 1936), учень і послідовник М. Грота, керівник психологічного й філософського семінарів в Університеті св. Володимира, засновник експериментальної психологічної лабораторії у цьому закладі (1897), учитель Г. Шпета та М. Бердяєва, глибокий учений, чий науковий доробок і сьогодні в Україні недостатньо поцінований. Не вважаючи себе прямим послідовником І. Канта, він, однак, чи не усе життя тримався позиції стійкого дуалізму в тлумаченні фактів і явищ дійсності та був переконаний, що дуалізм значно послідовніше трактує події буття, ніж будь-який монізм. Його теоретична спадщина є доволі значною: «Проблема сприйняття простору у зв'язку із вченням про апріорність і вродженість» (К., 1896-1904. – Ч. 1-2); «Історія основних питань етики» (К., 1899); «Мозок і душа» (К., 1900); «Про пам'ять і мнемоніку» (СПб., 1900); «Вступ до філософії» (К., 1905); «Психологія» (М., 1909. – Ч. 1-2); «Підручник з психології» (М. – СПб., 1919); «Психологія і марксизм» (М., 1925); «Психологія чи рефлексологія? Дискусійні питання психології» (М., 1926); «Об'єктивна психологія в Росії та Америці» (М., 1925); «Спінозизм і марксизм» (М., 1927); «Соціальна психологія чи умовні рефлекси» (М. – Л., 1928).

Щоби розширити спектр філософсько-психологічних досліджень спадщини Г. Челпанова, слід зупинитися не на суто теоретичних поглядах, рясно викладених ученим у своїх чисельних працях, а в першу чергу – на його особистих поглядах як психолога, що висвітлювалися ним під час публічних виступів, лекцій і слухань і які досліджені значно меншою мірою. Так, викликає зацікавленість його наукова полеміка з професором О. Нечаєвим, розгорнута на I з'їзді педагогічної психології (1909 р.), доповідь на якому друкувалася в «Вопросах философии и психологии» того самого року. Вона, на наш погляд, є доволі важливою, оскільки віддзеркалює дискусійні теоретико-прикладні питання, що піднімалися у психології на початку XX століття.

Насамперед, зазначимо: в колах тодішньої ортодоксальної науки Г. Челпанов вважався яскравим представником емпіричної (теоретичної, університетської) пси-

хології, тоді як його візаві О. Нечаєв – прибічником «нової» експериментальної психології. При цьому полеміка між двома визнаними ученими свого часу з проблем ролі та значення експериментальної психології була, на нашу думку, достатньо показовою для історичного етапу початку ХХ століття. (Нагадаємо: *Нечаєв Олександр Петрович (1870 – 1948) – професор історії філософії Олександрівського ліцею, професор психології Курсів для підготовки вихователів та вчителів кадетських корпусів, президент Педагогічної академії, російський письменник.*)

Отож, у своїй доповіді на з'їзді Г. Челпанов з'ясовує, передусім, наскільки помилковими були тодішні уявлення сучасної освіченої спільноти про те, що нібито існують дві психології – з одного боку, нова, сучасна, наукова, експериментальна психологія, з іншого, «колишня» психологія, заснована на т.зв. самостереженні, філософська чи навіть метафізична, яка віджила свій час і стала надбанням історії, або, якщо висловитися точніше, *повинна* стати надбанням історії. Г. Челпанов доводив, що експериментальна психологія не робить зайвим нічого з того, що було визнано в «колишній» психології: вона тільки стала систематично і планомірно застосовувати експериментальний метод, який був відомий і раніше. Але експериментальна психологія не може обійтися без теоретичної частини психології, тому що інакше вона перетворилася б на безглузде збирання фактів, ні для чого не потрібних. Експериментальні дослідження тільки підтверджують теорії, запропоновані значно раніше, ніж дані «новітні» дослідження. Крім того, на думку ученого, є ціла низка психічних явищ, які не можуть бути вивчені експериментальним шляхом, тому прихильникам експериментальної психології довелося б заперечувати будь-яке значення тих психологічних теорій, які виникають незалежно від експерименту.

Не може «шануватися» експериментальна психологія за особливу науку ще й тому, наполягав Г. Челпанов, що вона не має особливого змісту порівняно з «попередньою» психологією. Вона досліджує ті самі питання, які вирішувала й емпірична психологія без допомоги експерименту, але завдяки простому спостереженню. Вона додала тільки новий метод, не відкинувши нічого з бази, напрацьованої попередниками. Таким чином, робить висновок професор Г. Челпанов, що експериментальної психології, як особливої науки, не існує; є тільки одна психологія, до складу якої входять питання, досліджувані за допомогою експериментальних методів.

З цього теоретичного положення Г. Челпанов виводить і низку практичних підсумків. Перш за все, стверджував він, слід прагнути того, щоб засвоєння теоретичної психології передувало вивченню і застосуванню експериментальних методів дослідження. Далі, не слід облаштовувати психологічних лабораторій там, де немає досвідчених керівників, тому що без достатньої теоретичної підготовки психологічні експерименти можуть виявитися абсолютно безплідною роботою. Нарешті, не можна доручати збирання психологічного матеріалу особам недосвідченим, тому що це легко може привести до накопичення нікому непотрібного «експериментального мотлоху» і марної втрати часу. Збирання психологічного матеріалу має бути доручено тільки фахівцям з серйозною науково-психологічною підготовкою.

Такою була суть доповіді Г. Челпанова, нагадаємо – засновника експериментальної психологічної лабораторії при Імператорському університеті св. Володимира в Києві (1897), на I з'їзді педагогічної психології у Москві 1909 р. [9].

«Безсумнівно, – зазначає С. Сірополко, – проф. Челпанов багато в чому правий, коли повстає проти дилетантизму, що плодиться у нас в психології, коли багато хто думає, що в психології можна проводити дослідження або збирати факти з такою ж легкістю, з якою діти збирають гербарій або колекцію комах. Але якщо натураліст, як справедливо зауважує проф. Челпанов, може скористатися колекцією гімназиста для того, щоб зробити свої висновки щодо фауни або флори тієї чи іншої місцевості, то вчений навряд чи наважиться скористатися психологічними фактами, описаними особами, свідомо позбавленими теоретичної підготовки» [7, 197].

Правий професор Г. Челпанов і тоді, уточнює С. Сірополко далі, коли засуджує спостережуване останнім часом захоплення анкетуванням для вирішення психологічних питань. Адже для того, щоб правильно скласти анкету, необхідна знову ж таки теоретична підготовка: треба вміти і поставити правильно питання, і правильно з психологічної точки зору тлумачити отримані результати. Як часто, між тим, проводяться анкетні дослідження без досить вдумливого ставлення до того питання, яке підлягає вивченню?

Визнаючи справедливість тих заперечень, які висуває Г. Челпанов проти захоплення суспільства експериментальною психологією, варто зазначити, що експериментальна психологія, або експериментальний метод, в психології надав значні послуги у розв'язанні саме педагогічних проблем (сам Г. Челпанов також ніколи не заперечував цих переваг). Можливо, в цьому і криється причина тодішнього тяжіння суспільства до експериментальної психології за рахунок певної «зневаги» до загальної, теоретичної психології. Проте «прихильники експериментальної психології заходять дуже далеко, коли пропонують свої експериментальні дослідження розумових здібностей учнів для керівництва педагогічних рад, як це мало місце в деяких середніх навчальних закладах, і про що доповідали з почуттям задоволення на II з'їзді з педагогічної психології...» [7, 198]. Немає сенсу приховувати, що в очах багатьох педагогів, які не отримали фахової теоретичної підготовки з психології, «експериментальна» психологія мала на початку століття якесь магічне значення: тільки в ній одній, на їхню думку, крилося вирішення питань духовного життя дитини, вироблення раціональних методів викладання тощо.

Полеміка між чільними представниками тодішньої емпіричної та експериментальної психології – професором Г. Челпановим і професором О. Нечаєвим – після з'їзду була перенесена на сторінки спеціального журналу «Вопросы философии и психологии», де була надрукована стаття Г. Челпанова «Завдання сучасної психології». До цієї статті її автор додав підрядкові примітки, зроблені ним після виголошення доповіді. Саме в них він і зосередив контраргументи проти позиції О. Нечаєва як організатора численних в тодішній Росії (до якої належала і територія центральної та східної України) лабораторій експериментальної педагогічної психології, яких нараховувалося вже близько 50.

О. Нечаєв у своїй відповіді на цю статтю Г. Челпанова вказував, що він ніколи не заперечував необхідності того, щоб на чолі навіть найменших психо-

логічних лабораторій стояли підготовлені особи. Тому-то Петербурзька лабораторія експериментальної педагогічної психології і дбає усіляко про поширення знань з експериментальної психології і пов'язаних з нею наук, для чого власне й були організовані педагогічні курси, реформовані з 1907 р. в Педагогічну Академію. Ці короткочасні курси влаштувалися влітку в Самарі 1909 р., у Н. Новгороді – 1907 р. і в Петербурзі – 1906 і 1907 рр., на яких читалися лекції з психології, фізіології та психопатології, причому велися бесіди і проводилися практичні заняття з метою з'ясування теоретичних основ техніки психологічних експериментів і надання можливості наочно відчутти складність завдань експериментально-психологічних досліджень.

Що стосується «закиду» професора Г. Челпанова у насадженні дилетантизму, то О. Нечаєв вважав, що, з його погляду, «для представників університетської науки в даний час було б більш вдячним завданням спрямувати свої сили не на переслідування дилетантизму (на ґрунті якого, як відомо, нерідко виростає згодом глибокий науковий інтерес), а на боротьбу з невіглаством» [7]. «Звичайно, – завершує свою статтю О. Нечаєв, – дилетантизм – не наука, але він неминучий супутник прогресу, що створює сприятливу атмосферу поваги до наукового знання, – атмосферу, яка дозволяє істинним ученим не тільки стояти на сторожі своєї науки, але й бадьоро йти назустріч потребам життя» [3].

Слідом за статтею О. Нечаєва у названому вище фаховому часописі була вміщена відповідь Г. Челпанова [10]. Опонент визнає, що професор Нечаєв і цього разу, як і на з'їзді, «ухиляється зробити відповідний висновок» з тих посилок, які ним самим допускаються: по-перше, про те, що лише фахівці можуть завідувати психологічними лабораторіями і, по-друге, що викладачі психології середніх навчальних закладів не суть фахівці з експериментальної психології. Також Г. Челпанов не вважав фахівцями, компетентними стояти на чолі лабораторій, тих педагогів, які вивчали експериментальний метод досліджень за півтора тижня на літніх курсах, організованих Петербурзькою лабораторією експериментальної педагогічної психології. На наш думку, це було цілком слушним переконанням професійного і досвідченого ученого.

За науковою дискусією Г. Челпанова і О. Нечаєва пильно слідкували і фахові психологи, та педагоги, для яких не було байдужим подальше торування шляхів розвитку емпіричної (теоретичної) і експериментальної психології. Щодо впровадження тих чи інших методів психологічного дослідження висловлювались й інші учасники теоретичного дискурсу. Показовою була реакція громадськості на полеміку учених, що знаходила відгуки і широко висвітлювалася на сторінках преси.

Так, С. Сірополко у своїй статті, зокрема, зазначав, що внаслідок публічного викладення полеміки, розгорнутої на з'їзді двома визнаними психологами з питань подальшої «долі» експериментальної психології, необхідно уточнити, що багато закидів представника теоретичної психології професора Г. Челпанова не мають прямого відношення до прибічника експериментальної психології професора О. Нечаєва. Справді, у статті «Сучасна експериментальна психологія в її ставленні до питань шкільного навчання» О. Нечаєв виразно говорить: «Експериментальна психологія за своєю суттю представляє *не особливу науку* (курсів оригіналу) порівняно з так званою загальною або емпіричною – не експеримен-

тальною психологією, а тільки її послідовний розвиток, причому введені нею прийоми дослідження мають на меті, насамперед, полегшити той аналіз душевних явищ, проникнути в таємниці якого необхідно кожному мислячому педагогу» [4, 200]. І, звичайно, не можна ставити в провину професору О. Нечаєву того, що захоплення експериментальною психологією набуло характеру «модної» течії серед педагогів, які не мали належної теоретичної підготовки. Для пояснення цього факту, зауважував С. Сірополко, слід застосувати психологічні міркування: по суті, кожному дилетанту, який проводить експериментальні дослідження, дорогою є свідомість того, що він своєю роботою бере посильну участь у вирішенні наукових питань.

«І ми думаємо, що оскільки правий проф. Челпанов у своїй боротьбі за визнання однієї психології і проти захоплення єдино-рятівною експериментальною психологією, остільки він не правий, коли вважає, що експериментальні дослідження можуть проводитися лише в стінах вищих навчальних закладів» [7, 201]. Зрозуміло також і те, що не кожен учитель може зайнятися вивченням і самостійною розробкою психологічних проблем, як про це писав Г. Челпанов: «Усякий, хто цікавиться психологією, може самостійно розробляти психологію» [9, 307]. Але кожен з них може здійснювати спостереження за дітьми, відповідно до чітко розробленої фахівцями програми, і тим самим надавати цінний матеріал для всебічного вивчення дитячої душі. Необхідно лише, щоб розробка цих спостережень і встановлення психологічних законів, які витікають з них, були віддані людям науки, котрі внесуть потім у загальний ужиток емпірично обґрунтовані педагогічні концепти.

«У тому й полягає значення експериментальної педагогіки, – робить висновки С. Сірополко, – що вона, за словами проф. Меймана, “бажає зробити кожного вихователя здатним давати собі звіт в обґрунтуванні кожного з ужитих ними педагогічних заходів”. Вона збільшує таким чином самостійність вихователя по відношенню до педагогічної норми і в той же час підсилює в ньому інтерес до його професії» [7, 201].

Отже, дослідження теоретичної полеміки, розгорнутої Г. Челпановим і О. Нечаєвим 1909 р., дає сьогодні чіткі уявлення про ситуацію, яка склалася в емпіричній та експериментальній психології, уточнює розташування сил і використану аргументацію, демонструє розуміння завдань різних галузей психології представниками протилежних наукових таборів. Слід віддати належне Г. Челпанову в тому, що, залишаючись одним з перших засновників експериментальної психологічної лабораторії на теренах царської держави, він відчув загрозу тотального «насадження» безлічі подібних, але не фахових, лабораторій «по усіх усюдах» і сповідував засади психології емпіричної, яка вимагає високого рівня професійної підготовки і ґрунтовної наукової школи. При цьому важко не погодитися із С. Сірополком, який закидає Г. Челпанову хибність його думки, що можливо розробляти психологію кожному, хто нею лише цікавиться. Тут дійсно не можна не помітити суперечливість поглядів ученого і не визнати цю його позицію найбільш вразливою. Тим не менше Г. Челпанов і досі залишається одним з чільних фундаторів емпіричної психології в лавах Київського університету.

Того самого часу (з 1909 р.) до торування традицій Київської наукової школи долучається й учень Г. Челпанова по семінарах з філософії та психології,

професор філософії Університету св. Володимира Василь Зеньковський (1881 – 1962), за ініціативи та настійливої вимоги якого після революції 1917 р. до університетської програми було введено спеціалізацію з філософії, а сам він викладав загальні курси психології та логіки. Як згадують його студенти, серед яких, зокрема, відомий український філософ В. Асмус, знаний ерудит і лектор В. Зеньковський читав психологію як філософську науку, доводивши психологічні теорії і поняття до рівня філософських принципів, основ та джерел [1, 588].

Таким чином, стає очевидним: окрім глибокої філософсько-психологічної традиції, що протягом тривалого часу складалася в Київському Імператорському університеті св. Володимира, саме період другої половини XIX – перших десятиліть XX століття відзначався наступністю знань та ґрунтуванням самостійної викладацької школи. Стартувавши філософською практикою першого ординарного професора філософії О. Новицького (1806 – 1884), впевнено продовжена філософом і психологом емпіричної традиції Г. Челпановим, гідно підхоплена курсом сумлінного і всебічно ерудованого професора В. Зеньковського Київська філософська й психологічна школа набула стійких наукових рис і суттєво вплинула на подальший теоретичний поступ української науки.

Література

1. *Асмус В.* Філософія в Київському університеті в 1914–1920 рр. / В. Асмус // Хроніка-2000. – 2000. – № 37/38 : Україна: філософський спадок століть. – С. 586–605.
2. *Мозгова Н.Г.* Професійно-академічна філософія в Україні XIX – початку XX ст. / Н.Г. Мозгова // Історія української філософії: навч. посіб. / Ю. О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К., 2000. – С. 253–388.
3. *Нечаев А.П.* К вопросу о съезде по педагогической психологии и комментариях Г.И. Челпанова / А. П. Нечаев // Вопросы философии и психологии. – 1909. – Кн. 100. – С. 805–810.
4. *Нечаев А.П.* Современная экспериментальная психология в ее отношении к вопросам школьного обучения / А. П. Нечаев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – [2], XII, 236 с. – (Записки Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета ; ч. 58).
5. *Огородник І.В.* Історія філософської думки в Україні: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К.: Вища шк., Знання, 1999. – 544 с.
6. *Печеранський І.* Університетська філософія України XIX – початку XX століття: критико-історичний огляд / І. Печеранський // Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 75–82.
7. *Серополко С.* Две психологии : (оттиск) / С. Серополко. – [Б. м.: б. и., 1909?]. – С. 193–201.
8. *Ткачук М.Л.* Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методол. проблеми дослідж. / М. Л. Ткачук. – К.: ВІПОЛ, 2000. – 247 с.
9. *Челпанов Г.И.* Задачи современной психологии / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – 1909. – Кн. 4. – С. 285–308.
10. *Челпанов Г.И.* Нужны ли психологические лаборатории для самостоятельных исследований при средних учебных заведениях?: (ответ А. П. Нечаеву) / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. – 1909. – Кн. 5. – С. 811–814.